

Савчук А.А.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

КВІТНЕВА ПРОГРАМА 1858 РОКУ, ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Мета статті полягає в характеристиці Квітневої програми 1858 р. Особливо акцентовано увагу на діяльності Головного комітету із селянської справи. У дослідженні характеризується вплив його рішень на результати підготовчого процесу Селянської реформи 1861 р. в Росії. Автор висвітлює основні положення Квітневої програми й умови її ухвалення. Окремо зроблено аналіз ефекту проголошення програми в середовищі російського дворянства.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., Росія, Головний комітет із селянської справи, Квітнева програма 1858 р., кріпацтво.

Постановка проблеми. Селянська реформа 1861 р. впродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності. Серед широкої проблематики реформи є і малодосліджені епізоди, зокрема, подробиці її підготовчого етапу. Тому головне завдання статті полягає в узагальнюючій характеристиці Квітневої програми 1858 р. як важливого кроку на етапі реалізації реформи та політичної боротьби у вищих ешелонах влади Російської імперії, що розпочалася після її проголошення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рівень охоплення проблематики реформи 1861 р. надзвичайно високий, більшість її аспектів досліджено істориками. Не є винятком і робота Головного комітету із селянської справи. Загальна характеристика діяльності Комітету наявна в працях російських [6], українських [7] і закордонних [5] учених, але досліджень, що мають на меті детальне висвітлення ключових аспектів його роботи, зокрема, боротьби навколо Квітневої програми, недостатньо.

Постановка завдання. Метою дослідження є детальне вивчення основних положень Квітневої програми, аналіз умов та наслідків її ухвалення і реакції російського дворянства на неї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після опублікування рескриптів і у зв'язку з визнанням гласності підготовки реформи Секретний комітет 1857 р. став Головним комітетом із селянської справи. Розпорядження Олександра II про це перейменування було оприлюднено в Указі сенату від 18 лютого 1858 р. Склад Комітету не змінився.

Паралельно із цієї подією у вищих ешелонах влади імперії почали виявлятися протиріччя

щодо вирішення селянського питання. Зіткнулися дві позиції: Міністерства внутрішніх справ і власне Головного комітету. 30 грудня 1857 р. С. Ланський представив до Секретного комітету записку із пропозицією дозволити публікувати в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» статті, «що можуть поступово знайомити публіку з майбутнім новим порядком» [1, с. 53]. Секретний комітет 3 січня 1858 р. постановив доручити міністрові внутрішніх справ «скласти та подати Комітету проект циркулярного відношення до начальників губерній і губернських предводителів дворянства, де були б ясно висловлені мета і бажання уряду щодо задуманого ними звільнення кріпосного стану» [1, с. 57]. 22 січня С. Ланський розіслав проект циркуляра всім членам Секретного комітету. Цей проект не був затверджений і дав початок тривалій боротьбі за нову програму реформи, яка завершилася лише 4 грудня 1858 р. У проекті міністра внутрішніх справ виділялися три головних питання: 1. Про розподіл землі. В Інформації про устрій майбутніх поземельних відносин говорилося: «Сутність законів на цей предмет повсюдно полягає в тому, що за дворянами визнано право власності, а селянам надано частково право користування землею, частково право викупу земельних ділянок» [1, с. 57]. Зауважимо, що тут ідеться не про садибну осілість, а взагалі про земельні ділянки. Також показовим тут є те, що вперше в офіційному документі Міністерства внутрішніх справ досвід європейських країн було визнано таким, що заслуговував на увагу. 2. Про вотчинну владу поміщиків і нову організацію сільської адміністрації. На час

перехідного періоду, тривалість якого не повинна перевищувати 12 років, зберігалася вотчина влада поміщиків, «хоча і отримує законну визначеність» [1, с. 57], а селяни «залишаються кріпкими землі» [1, с. 57]. Ці пункти, фактично, були першими провісниками майбутньої земської реформи, що стала прямим викликом у зв'язку зі скасуванням кріпосного права. Ці принципи положення проекту циркуляра за змістом відрізнялися від «основних засад» рескриптів, хоча міністр надавав їх як «роз'яснення» вже відомих дворянству рішень уряду. 3. Про Губернські комітети. У проекті циркуляра зазначалося, що «ім довіряється, між іншим, обговорення питання про участь іншого стану, яке не матиме своїх представників», тому «уряд доручає інтереси селян начальнику кожної губернії і двом місцевим дворянам-поміщикам за його призначенням» [1, с. 58]. У проекті було підтверджено повсюдну обов'язковість викупу садиби й обережно висловлено незгадувану раніше в рескриптах ідею стосовно викупу польового наділу.

Проект циркуляра демонстрував першу реакцію імперської влади на розмежування консервативного та ліберального дворянства. Міністерство внутрішніх справ обрало позицію протистояння прагненням московського дворянства позбавити селян права викупу їхньої садибно-осілої та підтримало пропозицію тверських лібералів щодо поширення викупу на польові наділи.

Проте після розгляду циркуляра на засіданні 25 січня із проголошенням своєї позиції не забарився і Секретний комітет: проект С. Ланського визнаний невідповідним, подальша робота над ним була передана Д. Блудову, М. Муравйову, К. Чевкіну й Я. Ростовцеву. Саме останній і підготував новий проект, який було оприлюднено 17 лютого. Але цей варіант циркуляра фактично нічим не доповнював засади, викладені в рескриптах, і тому Олександр II велів С. Ланському підготувати загальну програму для Губернських комітетів.

Робота над цією програмою проводилася в заснованому 4 березня 1858 р. Земському відділі Міністерства внутрішніх справ. Серед повноважень Земського відділу були «попереднє обговорення і обробка всіх справ із питань земської-господарського устрою імперії» [2, с. 67], тобто підготовка селянської реформи. Сюди надходили матеріали Губернських комітетів, донесення начальників губерній і предводителів дворянства про селянські заворушення. Незмінним членом Земського відділу став взятий до Міністерства в грудні 1857 р. Яків Олек-

сандрович Соловйов, який зарекомендував себе людиною ліберальних поглядів.

Вже 17 березня 1858 р. в Земському відділі було підготовлено «Проект плану робіт, передбачених дворянським Губернським комітетам з улаштування селянського побуту». Проект налічував 6 глав, які містили програмні настанови та головні ідеї загального для всіх губерній положення. Перша, основна глава стосувалася земельного питання. На відміну від рескрипту, в якому поміщикам гарантувалося збереження права власності на землю, у проекті селянські наділи планувалося залишити або в громадському користуванні, або в общинній власності. Також у програмному документі Міністерства вперше порушувалося питання про розміри селянського землекористування та з'явилося формулювання «звичайний наділ» із роз'ясненням, що він включає орні, сінокісні та лісові землі. Ще раз, як у незатвердженому проекті циркуляра, підкреслюється думка про поширення викупу на польові ділянки. У четвертому розділі йшлося про поділ всіх поміщицьких маєтків на сільські товариства та створення волостей і волосних судів. І, зрештою, у шостому розділі порушено питання про механізм реалізації реформи. Це або «взаємна згода між власниками і селянами» [2, с. 70], або рішення тимчасових комісій, що представляли би інтереси селян. Отже, вносився абсолютно новий елемент – участь самого селянства в місцевих установах.

Даний проект став черговим етапом і черговою жертвою боротьби ліберальних і консервативних кіл у Головному комітеті. Робота представників Міністерства внутрішніх справ була піддана критиці, задачу підготовки програми для Губернських комітетів було передано Я. Ростовцеву. У новій редакції документ було затверджено Головним комітетом і схвалено Олександром II. За підписами автора, а також С. Ланського і М. Муравйова, «Програма занять Губернських комітетів» була надрукована 21 квітня. Як і рескрипт, вона була обов'язковим документом для комітетів.

Квітнева програма була кроком вперед порівняно з рескриптами, значно розширивши компетенцію Губернських комітетів. Передбачалося три періоди їхньої діяльності. Перший, 6-місячний, – складання проектів на підставі урядових рішень; другий – реалізація затверджених проектів; третій – «накреслення проектів спільного сільського статуту» [8, с. 167–168], який би визначив новий устрій пореформеного села. Губернським дворянським комітетам передавалися не тільки підготовка, а й реалізація реформи. Проте в умовах,

коли більшість дворянства було досить вороже налаштованим щодо реформи та домагалася збереження повного, нероздільного права власності на всю землю, це могло призвести до далекосяжних наслідків і вплинути на зміст реформи та шляхи подальшої аграрної еволюції.

Квітнева програма вирішувала питання форми для проектів Губернських комітетів, надаючи зразок, що складалася з 10 глав, але сам зміст рішення земельного питання викладений у ній був іще більш розпливчато, ніж у рескрипті. Контекст програми не виключав безземельного звільнення селян після зобов'язаного періоду. Із введенням трьох періодів діяльності Губернських комітетів остаточне рішення питання про майбутній статус відносин на селі передавалося самим поміщикам. Сам Я. Ростовцев, як свідчить проект програми за його підписом, не мав на увазі безземельне звільнення селян. У проекті говорилося: «Орні, сінокісні та інші поземельні угіддя розділяються раз і назавжди під час введення нового положення» [1, с. 87]. Але в затвердженому варіанті Програми це положення не збереглося.

Під безпосереднім впливом Квітневої програми ухвалені та розіслані начальникам губерній разом із двома циркулярами від 16 травня 1858 р. [8, с. 172–181] «основні засади» про устрій сільських товариств і волостей, про повітове управління та поліції, про заснування мирових суддів (надалі перейменовано в мирових посередників). Стверджувалося повне панування поміщика над органами селянського управління, його вотчинна влада. Інститут мирових суддів розглядався в цей час як частина механізму реалізації реформи. Його компетенція обмежувалася вирішенням спірних справ між поміщиками та селянами за реалізації затвердженого для кожної губернії окремого положення. Введення цих положень у дію, згідно із Квітневою програмою, покладалося на дворянські комітети.

Наступним кроком Комітету, що став наслідком ухвалення Квітневої програми для Губернських комітетів, був Проект повсюдного створення в Росії генерал-губернаторств, розроблений укладачами програми – Я. Ростовцевим і таємним радником М. Позеном. Цей внутрішній зв'язок двох програмних документів позначився в листі М. Позена Я. Ростовцеву від 2 травня 1858 р. [3, с. 59–63], в якому дається оцінка ухваленій Квітневій програмі та намічається план подальшої співпраці.

М. Позен вважав, що затверджена урядом програма відступила від початкового задуму, а пере-

робки відняли «половину її гідності» [3, с. 60]. Обурило поміщика те, що в ній не визначено термін зобов'язаного періоду (який раніше встановлювався на 28 років), а також збереження за селянами права викупу садиби і після закінчення зобов'язаних відносин. «Такого посягання на власність дворян государ, вірно, не допустить» [3, с. 60], – писав таємний радник, зауважуючи, що «програма і в теперішньому вигляді надзвичайно полегшує перебіг занять Губернських комітетів» [3, с. 60]. Він ставив у цьому листі перед Я. Ростовцевим нове завдання – утворити на період реалізації реформи тимчасову військово-адміністративну владу на місцях в особі генерал-губернаторів, по одному на дві або три губернії. «Власне у селянському питанні треба доставити їм владу вживати всіх заходів, які виявляться необхідними» [3, с. 62], – наставляв М. Позен. На короткий термін розрахунки його виправдалися. Я. Ростовцев незабаром подав Олександрю II записку про генерал-губернаторів, ще деякий час Квітнева програма була чинною.

Ставши на непростий шлях скасування кріпосного права, уряд пильно стежив не лише за реакцією селянства на свої заходи. Не менше уваги уряд приділяв панівному класу. У перші місяці після рескриптів В. Назімову та П. Ігнатьєву С. Ланський повідомляв у своїх щотижневих доповідях Олександрю II про згоду дворянства відкрити в себе в губерніях комітети, або незгоду підтримати розпочаті урядом заходи. Коли Губернські комітети були створені, у доповідях міністра з'явився матеріал про протиріччя між більшістю і меншістю членів. Це особливо помітно в матеріалах за літо і осінь 1858 р.

Одне з перших серйозних зіткнень у середовищі дворянства відбулося в Нижегородському губернському комітеті в червні 1858 р. Більшість Комітету постановила встановити викуп за особисте звільнення селян. Згідно з доповіддю С. Ланському від губернатора М. Муравйова, водночас були допущені «зухвалі й образливі» [2, с. 82] висловлювання на адресу членів меншини Комітету, які виступили проти викупу селянами особистої свободи. Кілька членів меншини і голова Губернського комітету, предводитель дворянства М. Болтін залишили засідання. Четверо інших «скривджених членів» [2, с. 82] представили губернатору доповідну записку, в якій пояснили, що вони не мають наміру віддалятися від покладеного на них обов'язку.

У зв'язку з повідомленнями М. Муравйова С. Ланський представив Олександрю II записку від

26 липня 1858 р. «Про незгоду між членами Нижегородського комітету» [2, с. 87]. Міністр пропонував таке: підписану більшістю Нижегородського комітету думку про викуп селянами особистої свободи відкинути; «голови й тим членам, які в думках своїх керувалися засадами людинолюбства і державної користі, оголосити благовоління вашої величності» [2, с. 89]; начальнику губернії особисто відкрити перервані засідання Комітету, оголосивши «найвищу волю» строго дотримуватися змісту рескрипту. Наступного дня Олександр II на доповіді міністра написав: «Виконати і внести в Головний комітет» [2, с. 87]. На це рішення Комітет посилався в подальшому під час спроб інших Губернських комітетів домогтися прямої грошової винагороди за скасування кріпосного права. Так, 24 грудня 1858 р. відхилено клопотання Воронежського комітету «про винагороду поміщиків за відміну кріпосного права» [1, с. 305]. Однак саме рішення щодо Нижегородського комітету від 27 липня 1858 р. не було опубліковано. У виданих журналах Головного комітету воно теж відсутнє. Заслуговує на увагу те, що С. Ланський представив Нижегородську справу напряду Олександрові II, мінаючи Головний комітет, й імператор, вирішивши її, поставив Комітет перед доконаним фактом. Я. Соловйов, який брав участь в складанні цієї записки С. Ланського, зазначав, що такий результат Нижегородської справи знімав відкрити постановку питання про викуп особистості і зруйнував ілюзії консервативних членів Головного комітету про можливість безземельного звільнення селян із грошовою винагородою поміщиків. Я. Соловйов звертав увагу на те, що у зв'язку з нижегородською справою вперше явно означився поділ дворянства в Губернських комітетах на більшість та меншість, і влада відкрито встала на бік меншості. Загальний висновок Я. Соловйова такий: «Нижегородська справа була видимою межею, з якої пасивне становище Міністерства внутрішніх справ перетворюється на активне, оборонне становище – на наступальне» [4, с. 407–410].

Майже одночасно з вирішенням інциденту в Нижегородському комітеті С. Ланський порушив питання про спрямування в потрібне русло роботи північно-західних Губернських комітетів, цього разу вже перед Головним комітетом. Поштовхом до подання міністра стали рішення Віленського та Ковенського комітетів. Щодо С. Ланського 9 липня 1858 р. [1, с. 139] В. Назімов повідомляв, що ці комітети вважають незручним за місцевими умовами окремий викуп садиби. Що стосується польової землі, то Віленський комітет схилився до визнання постійного користування, а Ковенський

пропонував викуп її селянами у власність на основі добровільних угод і заміну панщини оброком, а після перехідного періоду – обов'язковий викуп. Обидві постанови не забезпечували збереження за селянами в їхньому невід'ємному користуванні наявних наділів на час перехідного періоду. Тому здійснення кінцевої мети проєктів – постійного користування наділами у Віленському комітеті й обов'язкового викупу у власність в Ковенському – реально могло відбуватися вже після обезземелення, яке стало би неминучим наслідком невизначеності перехідного періоду.

У своєму Міркуванні [1, с. 212] щодо цієї справи, представленому в Головний комітет, С. Ланський зробив такий висновок: «Основну думку західних комітетів про заміну викупу садиб викупом взагалі селянських угідь не можна не схвалити» [1, с. 212]. Водночас міністр допускав явну натяжку: Віленський комітет не виносив постанови про викуп польових наділів. Підтримуючи ідею викупу наділів у власність, міністр водночас висловлював занепокоєння щодо невизначеного становища селян до здійснення цього заходу, попереджав про небезпеку обезземелення. Він підкреслював: «Відповідно до вказівок уряду, має бути визнано корінним началом, що раз віддана селянам земля у них не відбирається» [1, с. 213]. Але такої вказівки не було в рескриптах, а у Квітневій програмі і поготів, вона наявна тільки у відношеннях міністра до начальників губерній, що не було обов'язковим для дворянства. І, судячи з контексту, ця неточність С. Ланського не є випадковою. Заміна панщини оброком, запропонована Комітетами, визнавалася міністром доцільною. Вносячи своє подання до Головного комітету, міністр намагався, використовуючи окремі формулювання постанов Комітетів, надати своїм Міркуванням сили офіційних урядових вказівок дворянським Комітетам Віленського генерал-губернаторства. Але Головний комітет не прийняв Міркування міністра. Спроба С. Ланського провести в урядовому документі ідею викупу польових наділів селянами у власність закінчилася невдачею. І все ж вона цікава для характеристики розстановки сил в урядовому таборі.

Обидві справи, і нижегородська, і північно-західних комітетів, виявляють ініціативну позицію Міністерства внутрішніх справ щодо Губернських комітетів і Головного комітету. У той же період в Міністерстві був складений ще один документ, мета якого полягала в тому, щоб довести непотрібність і навіть небезпеку для селянської справи повсюдного введення генерал-губернаторств. Таким документом стала «Записка про наслідки ймовірного

встановлення тимчасових генерал-губернаторів» [2, с. 422–425], представлена С. Ланським Олександром II 1 серпня 1858 р. Записка була спрямована проти введення надзвичайних заходів. Укладачі нагадували царю, що за правління Олександра I і Миколи I пропозиція про повсюдне введення генерал-губернаторів неодноразово відкидалася. Автори записки переконували Олександра II в довірі народу до монарха-визволителя, вони бачили політичну роль монархії в рівномірному захисті інтересів дворянства та селянства. Чи було це переконанням або тактичним прийомом? Д. Мілютін, С. Ланський, Я. Ростовцев під час головування в редакційних комісіях будуть не раз вдаватися до цього аргументу. Водночас вони визнавали, що безпосередньою опорою в проведенні селянської реформи на основі викупу селянами землі у власність може бути тільки «освічене», тобто ліберальне, дворянство. Аргумент про роль монарха як захисника інтересів дворянства та селянства можна витлумачити і як тактичний крок, і водночас як своєрідне відображення просвітницьких ілюзій, властивих ліберальній бюрократії в цей період. Уявлення про державу як надкласового суддю та регулятора дисгармонійних інтересів різних станів і груп було ілюзією, характерною для багатьох напрямів суспільно-політичної думки тих часів.

Через день після повернення С. Ланському його Записки зі своєю негативною резолюцією Олександр II рушив у подорож Росією, яка тривала з 10 серпня по 20 вересня. Він відвідав 10 губерній: Тверську, Московську, Костромську, Ярославську, Нижегородську, Володимирську, потім, на шляху до Варшави, західні – Смоленську, Мінську, Віленську та Ковенську. Хоча Олександр II повсюдно дивився війська, головною метою подорожі було ознайомлення з підготовкою реформи на місцях. Маршрут подорожі не був випадковим.

6 губерній представляють центральну Росію; дворянські Комітети перелічених губерній встигли виразно і значною мірою самостійно заявити про своє ставлення до селянського питання. У Тверському комітеті склалася ліберальна більшість, що виступала з ініціативою розширення урядової програми реформи. У Московському комітеті, навпаки, робилися спроби звузити поняття садибної осілости до обмеження його одними будівлями, виключаючи землю, що викликало несхвалення і занепокоєння монарха.

Імператор виголосив промови в кожній із 10 губерній. У них він наполягав на дотриманні головних засад рескрипту. У промові до московського дворянства Олександр II роз'яснював, що під садибної осілстю треба розуміти не лише будови, але і землю. Ця заява справила сильне враження на кріпосників, прихильників безземельного звільнення селян. Цар закликав дворянство сприяти уряду, а не перешкоджати йому, узгодити приватні вигоди із загальною користю. Він заохочував губернське дворянство за ініціативне ставлення до реформи і засуджував, зокрема московське, за спроби протидіяти уряду.

Висновки. Ці зустрічі із представниками дворянства центральних губерній показали, що опозиція на місцях, хоча і численна, але не така сильна і завзята, як її прагнули представити противники перетворень у самому уряді на чолі з Г. Орловим. Вони продемонстрували, що серед дворянства є переконані й енергійні прихильники відміни кріпосного права. А інший важливий чинник, який не міг залишитися непоміченим, – це впевненість селянства у швидкому звільненні, яке дасть цар і його уряд. Саме ці настрої і демонструвала Квітнева програма 1858 р., ставши одним із важливих етапів втілення в життя майбутньої селянської реформи.

Список літератури:

1. Главный комитет по крестьянскому делу. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: Т. 1. / Архив Гос. совета. Пг.: Гос. тип., 1915. 531 с.
2. Главный комитет по крестьянскому делу. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: Т. 2. / Архив Гос. совета. Пг.: Гос. тип., 1915. 485 с.
3. Позен М. (1798–1871). Бумаги по крестьянскому делу. Dresden: В. Wienecke, 1864. 331 с.
4. Русская старина. Т. XXXIV. Выпуски 4–6. СПб.: Изд. В.С. Балашова. 1882. 880 с.
5. Савчук А. Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії. Вісник аграрної історії: науковий журнал. 2015. № № 11–12. С. 217–223.
6. Савчук А. Селянська реформа 1861 р. в радянській історіографії 1950–1960-х рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / шол. ред. В. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 120 (5). С. 69–72.
7. Савчук А. Селянська реформа 1861 р. в сучасній історіографії. Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 341–347.
8. Сборник правительственных распоряжений. Т. 1: За 1857, 1858, 1859 и 1860 годы. Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1861. 385 с.

АПРЕЛЬСКАЯ ПРОГРАММА 1858 ГОДА И ЕЕ МЕСТО В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ 1861 ГОДА

Цель статьи заключается в представлении характеристики Апрельской программы 1858 г. Особый акцент поставлен на деятельности Главного комитета по крестьянскому делу. В исследовании характеризуется влияние его решений на результаты подготовительного процесса Крестьянской реформы 1861 г. в России. Автор освещает основные положения Апрельской программы и условия ее принятия. Отдельно сделан анализ эффекта провозглашения программы в среде российского дворянства.

Ключевые слова: Крестьянская реформа 1861 г., Россия, Главный комитет по крестьянскому делу, Апрельская программа 1858 г., крепостничество.

APRIL PROGRAM OF 1858 AND ITS PLACE IN THE PROCESS OF PREPARATION OF THE PEASANT REFORM OF 1861

The purpose of the paper is to present the characteristics of the April program of 1858. A special accent made on the activities of the Main Committee on Peasant Affairs. The study describes the influence of its decisions on the results of the preparatory process of the Peasant Reform of 1861 in Russia. The author highlights the main provisions of the April program and the conditions for its adoption. Also analysis the effect of the proclamation of the Program among the Russian nobility.

Key words: Emancipation reform 1861, Russia, Main Committee of Peasant's affairs, April program of 1858, serfdom.